במעבה ההר

מחקרי הר אפרים ובנימין

עורכים מדעיים:
אהרן טבגר • זהר עמר • מרים ביליג

תשע"ב (2011)

מדרשת הרי גופנא"
מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן (ע"ר)
מרכז ירושלים לחקר תולדות ישראל ואזי השקיעות
Jerusalem Epigraphic Center of Jewish History
תיירות בנימין
מטיילים ומופשים בלב של ישראל

מקלטי מצוקים בארץ הגליל והמקבילים להם בארץ בנימין – זהות טיפולוגית וזיקה היסטורית

ינון שבטיאל

מתחילת מחקרן של המערות התלולות במדבר יהודה בשנות החמישים של המאה הקודמת לא נרשמה התייחסות למערות עצמן כמציכות מונח מיוחד, והשימוש במילה 'מקלט' בא לבטא שם עצם מופשט ולא תיאור מקום. ראשוני החוקרים, יגאל ידין ובני דורו, קראו להן 'מערות' ללא כל שם לוואי (ראו למשל ידין 1971). יוסף פטריך, שחקר בשנות השמונים את המערות התלולות בארץ בנימין, כינה את המערות בשם 'מערות מסתור', שם שהושאל מתחום מערכות המסתור התת־קרקעיות שהחלו להתגלות בשפלת יהודה בראשית שנות השבעים של המאה הקודמת.[1] במקרה אחר של חקר מכלולי מערות בערוץ נחל פרת הגדיר פטריך את המכלול כ'מחנה מערות' (ראו פטריך 1985; 1986). גם בגליל לא נטבע מונח אחיד: יגאל טפר ויובל שחר, שסקרו באופן חלקי בראשית שנות השמונים את מערות הר נתאי ומערות סלע עכברה שבגליל, כינו אותן גם כן בשם 'מערות מסתור' (טפר ושחר 1985, 38–51). צבי אילן בסקריו באמצע שנות השמונים של המאה העשרים התייחס למערות הר אביתר כאל 'מקום מפלט', אך באותה נשימה פרסם את הסקר כסקר 'מערות המסתור בהר אביתר' שנערך בסמוך לחפירותיו ולחפירות עמנואל דמתי באתר היישוב היהודי מרות בגליל (אילן 1990ב). צוות המרכז לחקר מערות (מלח"ם), שסקר בראשית שנות התשעים את מערות הר ארבל, שב וכינה אותן רק בשם 'מערות ארבל', וצבי אילן השתמש בכינוי 'כפר מערות ארבל' (אילן 1990א; צוער 1992).

רק בספרם של חנן אשל ודוד עמית על מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא הוצבו אמות מידה ברורות, שהבדילו בין מערות שנחצבו לתוך תת־הקרקע לבין מערות טבעיות שנפערו בראשי צוקים תלולים. כך זכו המערות הטבעיות התלולות, שבתוכן הסתתרו מורדים מתקופת מרד החורבן ובעיקר מתקופת מרד בר כוכבא, להיקרא 'מערות מפלט' (אשל ועמית 1998, 13–17). המונח מערות מפלט הגדיר למעשה מערות טבעיות שנפערו במצוקים תלולים שהגישה אליהן הייתה כרוכה בשימוש בחבלים או בסולמות ובמעברים קשים ומסוכנים על פני תהומות. מרוב הממצאים במערות אלו ניתן להסיק כי למערות המפלט נמלטו יהודים בזמני מצוקה שונים שנודעו בתקופת השלטון הרומי, אך מן המקורות ההיסטוריים מתברר שכבר בראשית התקופה החשמונאית נודע השימוש במערות מפלט (שוורץ ושפנייר 1992, 13; פטריך 1985, 163). בכל מקרה, בכך הובדלו אלה ממערכות המסתור התת־קרקעיות.

---

* **המאמר מוקדש לזכרו של מנחי המסור והאהוב, פרופ' חנן אשל ז"ל.**

1 שם זה ניתן לראשונה בשנת 1978 על ידי דוד אלון, מי שהיה מפקח מטעם אגף העתיקות והובל לאתרי מערכות המסתור על ידי תושבי הכפרים הערביים במערב הר חברון (ראו קלונר 1984, 153, הע' 1). על גילויין של המערכות ראו אלון 1987.

במהלך מחקריו של כותב שורות אלו במערות הגליל היה ניתן להציע מונח חדש לתופעת המערות הטבעיות שאף הן פעורות בראשי צוקים תלולים בעיקר בגליל העליון, המזרחי והמערבי, אך ייחודן הוא שהן סמוכות ליישובים יהודיים מתקופת הבית השני, וכולן הוכשרו באמצעות חציבות לשהות בני אדם. לתופעה זו הצענו לקרוא 'מקלטי מצוקים' (שבטיאל 2009).[2] לאור אבחון מערות בגליל כמקלטי מצוקים, על סמך מספר אמות מידה זהות, יש מקום להציע שאם אמות מידה אלה יופיעו גם במערות בארץ יהודה ובנימין, יהיה ניתן להגדירן גם כן כ'מקלטי מצוקים'.

בעבודת הדוקטור שלי הוצע שאת תופעת מקלטי מצוקים בגליל ניתן לאתר בשניים מכתביו של יוסף בן מתתיהו – 'מלחמת היהודים ברומאים' ו'חיי יוסף'. בשני מקורות אלו ציין יוסף שבהיותו מפקד הגליל, ערב פרוץ מרד החורבן, הוא ביצר 19 מהיישובים באזור (ציפורי וגוש חלב בוצרו בכוחות עצמן אך על פי הנחיותיו). בין היישובים המבוצרים הזכיר יוסף את טבריה, ארבל, עכברה ומרות (*מלחמת היהודים* ב, 571–576; *חיי יוסף*, פרק 37). ברשימת היישובים הופיע גם יישוב נוסף בשם כפר איכו או כפראתא, שהחוקרים נחלקו בשאלת זיהויו (ראו בר־כוכבא 1974, 108–110), ולאור תוצאות המחקר שיובאו להלן נראה כי יש לקבל את ההצעה לזהותו ביישוב 'חוקוק' הן בגלל האפשרות של השיבושים הלשוניים הרבים, שאותרו על ידי דמתי סביב השם חוקוק, והן בשל הקו הלינארי של היישובים המבוצרים בידי יוסף בן מתתיהו שהיישוב חוקוק ביניהם (דמתי 1986). יוסף בן מתתיהו תיאר ברשימות אלו את הביצורים של הכפרים "הסלעיים מאוד", והשתמש בכינויים "הקים חומה להגנת המערות", "מערות ארבל", "ביצר את סלע אקכברון (עכברה)" (*חיי יוסף*,187; *מלחמת היהודים* ב, 572).

בסקרים, שנערכו באתרים אלו ובסביבתם, התברר שניתן לעקוב אחר שיטת הביצורים עליה רמז יוסף בן מתתיהו. כדי לעמוד על התופעה בחרנו להתמקד בחמישה יישובים, שהוזכרו לעיל ברשימות, הנמצאים בסמיכות זה לזה. התברר שישנן עדויות משכנעות למדי לסוג מיוחד של ביצורים בעלי מכנים משותפים שניתן ליחסן לא רק לתקופתו של יוסף בן מתתיהו אלא לתקופות קדומות ומאוחרות יותר. מסתבר שלכל חמשת היישובים הללו יש גם מכנה גאוגרפי משותף – כולם סמוכים למצוקים גבוהים וזקופים, בהם יש מערות טבעיות שנוצרו בסלעים התלולים. המיוחד באתרים אלו, שלכולם ניתן להגיע באמצעות השתלשלות בחבלים או בטיפוס קשה ומסוכן על הצוק. כל המערות, שתחילתן מערות טבעיות, עברו הכשרה, וניכרים בהן סימני חציבה, הכשרה למגורים והרחבה. להלן נביא תיאור מפורט של האתרים:

1. **מכלול מערות הר ברניקי** – בהר ברניקי, המתנוסס מעל לשרידי העיר טבריה הקדומה, התגלתה מערכת מסועפת של מחילות בבטן ההר (איור 1), אליה נכנסים מתוך פתח מערה טבעי הנמצא במרכז המצוק. מערכת המחילות מגיעה לאורך של כ־482 מטר, ובדרכה ניכרים סימני חציבות להרחבת מקומות צרים, שקעים לנרות, מאגרי מים מטויחים, שקעים לבריחים, מדרגות חצובות בסלע לצורך מעבר ממפלס למפלס וחרסים מתקופות שונות. חלק מהממצאים מעיד על השימוש בהם בתקופת ימי הבית השני.[3]

---

2 אני מודה לפרופ' חנן אשל ז"ל על הצעתו לשם זה ולד"ר דוד עמית, יבל"א, שעמד על ייחודם של המאפיינים שנבדקו במחקר זה.

3 בפרסום הסקר הראשוני מהאתר לא צוין ממצא מימי הבית השני (כהן 1990), אך בשיחה בעל פה במהלך המחקר עם הסוקר, אסף כהן, נתברר שהתגלה גם ממצא מתקופה זו. תודתי נתונה לו.

איור 1: חללים במפלסים שונים בהר ברניקי (צילום: י' שבטיאל)

2. מכלול מערות הר ארבל והר נתאי – בהר ארבל ובהר הסמוך לו הר נתאי, הסמוכים ליישוב היהודי ארבל וליישוב היהודי בוודי חמאם (ששמו הקדום אינו ידוע מן המקורות), התגלו לאחרונה כ־500 מקלטי מצוקים שברובם ניכר שימוש בולט בתקופת הבית השני. בסקרים שנעשו בכל המערות התברר מעל לכל ספק שמדובר במכלול מקלטים רחב היקף.[4] סימנים ברורים לשימוש במקלטים על ידי אדם נתגלו בעיקר באלו שחייבו גלישה בחבלים בגבהים של מעל 100 מטר. במהלך הסקרים בשני אתרים אלו נמצאו בתוך מקלטי המצוקים התלולים עשרות חלונות חצובים, הפונים לכיוון הדרך הראשית היורדת מרכס רביד לכיוון מגדל, ארובות חצובות שהובילו ממפלס תחתון למפלס עליון, ועשרות מתקנים לאיגום מים המטויחים כולם בטיח אפור המתוארך לתקופת בית שני. חלק מן המאגרים חצוב בצורת בורות וחלק בצורת מאגרים מלבניים. חלק בלתי מבוטל מהמתקנים נחצב מתחת למכלול של נטיפים, חלקם פעילים עד היום, והמים במתקן האיגום שלהם נאגרו רק מטפטופם של הנטיפים. מבין המאגרים הרבים הבחנו גם בכמה מקוואות טהרה (איור 2). בשלב

4 בשנת 2010 נערך בהר נתאי סקר מערות מקיף על ידי צוות מלח"ם בהשתתפות כותב שורות אלו. הסקר נעשה במסגרת חפירת חומת הר נתאי בניהולו של עוזי ליבנר מהמכון לארכאולוגיה; במסגרת סקר מערות מחודש בהר ארבל (שהסתיים בעת כתיבת מאמר זה – 25.5.11) נערכה ב־2 בפברואר 2011 גלישה אנכית מרום של 122 מטר כדי להגיע לתוך מכלול של מקלטי מצוקים, שהוכשרו בתוך סדק קרסטי צר. בתוך הסדק נמצאו מערום חרסים מהתקופה הרומית הקדומה, בור מים מטויח וראש חץ ארבע כנפי. הסקר המחודש נעשה על ידי ועל ידי ולדימיר בוסלוב מצוות המלח"ם. אנו מודים לרשות הטבע והגנים על שאפשרו לנו לערוך סקר זה.

איור 2: מקווה טהרה בארבל (צילום: י' שבטיאל)

זה של הסקר אובחנו חמישה מהם בהר ארבל. שניים מן מקוואות אלו חצובים על מדף סלע טבעי, ושלושה חבויים בתוך נקרת סלע טבעית.[5] לחלק מהמאגרים נחצבו מרזבי סלע שנמשכו כלפי קיר המצוק וקלטו את מי הגשמים הישר למרזב שהוביל לבור הקיבול. בחלק מהמערות יושרה הקרקע באמצעות חציבת הסלע והחלקתו. בכל מקלטי המצוקים נחשפו שרידי חציבות, ונפתחו חללים נוספים למערה הראשונית הטבעית. בכל החללים הפנימיים נחצבו שקעים לנרות, וכן היו מקומות שנחצבו בסלע לולאות עגולות לקשירת חבל. רוב החומר הקרמי שנאסף במקלטים תוארך לתקופות ההלניסטית והרומית. מספר רב של מקלטי מצוקים, בדגם הזה, נסקר ותועד גם באגף המזרחי של המצוק הפונה הישר לאגם הכינרת, וייתכן על כן ששימש את תושבי מגדל, שהוזכר אצל יוסף בן מתתיהו כיישוב בו אירע קרב ימי עקוב מדם בין תושביו היהודים של היישוב לבין לגיונותיו של טיטוס (*מלחמת היהודים* ג, 466–531). החומר הביזנטי המועט שנמצא במקלטים נתגלה רק במערות התחתונות ביותר שלא הצריכו שימוש בחבלים כדי להגיע אליהן.

3. **מכלול מערות נחל עמוד** – במצוקים של נחל עמוד תיכון, הסמוך ליישוב חוקוק (חורבת חוקוק נ"צ 19532/25460, הנצפה מהר ארבל), נעשו סקרים מועטים (טפר ואחרים 2000; שבטיאל 2009, 53–58). רוב הסקרים נעשו רק למרגלות הצוקים, וטרם

5 שניים מהמקוואות כבר זוהו על ידי צבי אילן (אילן 1990א).

נעשה סקר מקיף במכלולי המערות, שמספרם עולה על מאה. היישוב חוקוק היה נושב בתקופת הבית השני, ויש מקום סביר להניח שזהו 'כפראתא' או 'כפר איכו' המופיע בחיבוריו של יוסף בן מתתיהו. זיהוי זה מתאים בשל היותו יישוב הסמוך למקלטי מצוקים, וכן הוא מופיע בהקשר גאוגרפי מכוון ברשימותיו של יוסף (דמתי 1986). המרחק בין מצוקיו של נחל עמוד ליישוב חוקוק אינו עולה על שני קילומטרים. בנוסף, התגלו ממצאים למרגלות הצוקים הכוללים כ־30 ראשי חץ ארבע כנפי (שטיבל 2007, 90–99), שרידי חומות, מאגרי מים מטויחים, שמקבלים מימיהם בשיטת צבירת מי נטיפים, וקנקן תמים שנצפה באחת המערות התלולות ביותר בצוק ברום של כ־90 מטר ותואר לתקופה ההלניסטית המאוחרת.[6] במערות התחתונות ישנן חציבות של ספלולים. כל אלה מובילים למסקנה שמדובר במקלטי המצוקים של היישוב היהודי חוקוק – כפר איכו, ואולי אף שימשו את הנמלטים מהיישוב היהודי כור (חורבת כור, נ"צ 20150/25450) ששרידיו, מעל לצוקי הנחל הצפוניים של נחל עמוד תיכון, נחשפו לאחרונה.[7]

4. מכלול מערות סלע עכברה – תופעה דומה התגלתה בסלע עכברה המתנוסס לרום של כ־300 מטר בגדה המזרחית של נחל עכברה, מדרום לצפת (איור 3). ראויה לציון דייקנותו של יוסף בן מתתיהו בתארו את ביצוריו של היישוב היהודי עכברה ב'סלע עכברה' ולא ביישוב עצמו. במספר רב ממכלול מקלטי המצוקים של סלע עכברה (124 מקלטים) התגלתה תופעה זהה של מערות טבעיות שעברו הכשרה וחציבות, והן בעלות כל המרכיבים שלעיל, ביניהם שני מקוואות טהרה שנחצבו על מדף סלע טבעי. יש לציין שבמקלטי המצוקים של סלע עכברה התגלו מטבעות שהעידו על שימוש במקלטים גם בתקופות שקדמו למרד החורבן וגם בתקופות שלאחריו (שבטיאל וזיסו 2007; שבטיאל ואחרים 2010).

איור 3: מקלטי מצוקים בסלע עכברה (צילום: י' שבטיאל)

6 הקנקן נצפה וזוהה על ידי מוטי אביעם, אהרוני אמיתי, יוסי משה ועל ידי.

7 אתר חורבת כור נחפר מאז שנת 2008 על ידי יורגן זנגנברג מהפקולטה לארכאולוגיה באוניברסיטת ליידן. ממצאי החפירות טרם פורסמו, אך ברור כבר שבמקום התגלה בית כנסת יהודי קדום מהטיפוסים המוכרים בגליל. אני מודה לפרופ' זנגנברג על הסכמתו לפרסום הדבר.

5. **מכלול מערות הר אביתר** – גם מקלטי המצוקים של הר אביתר, הסמוך ליישוב היהודי מרות, מחזקים את צביונה האחיד של התופעה.[8] בהר אביתר נמנו 35 מקלטי מצוקים אליהם ניתן להגיע רק בגלישה בחבלים מגובה של כמאה מטר מראש המצוק. מקלטי המצוקים בהר אביתר חצובים בחמישה מפלסים בתבנית מלבנית בצורה מוקפדת. באתר נמצאו חלק הארי מהמאפיינים עליהם הצבענו לעיל כטיפולוגיים ליתר האתרים (אילן 1990ב, 14).[9]

דומה אם כן שחמשת היישובים שהזכיר יוסף בן מתתיהו כמבוצרים על ידו מלמדים על שיטת הגנה מרחבית, שגם אם לא הייתה פרי רעיונו של יוסף בן מתתיהו, הרי שיש מקום סביר להניח שהוא אימץ שיטה שהייתה מוכרת במרחב הגלילי, והיא הוצעה על ידו כברֵרה היחידה שעשויה הייתה להציל את חייה של האוכלוסייה היהודית בשעות המצוקה הגדולות אליהן נקלעה בתקופת מרד החורבן. מעניין לציין ששיטה זו נמצאה גם בחלקי הגליל שלא הוזכרו על ידי יוסף בן מתתיהו כאזורים בתחומי הגליל היהודי (שבטיאל 2008, 230–231; 2009, 62–72).[10] כאמור לעיל, ניתן להשוות את הטיפולוגיה של מקלטי המצוקים בגליל לחבלי ארץ אחרים בהם התגלו מערות ששימשו את היהודים כמקלטים באותו אופן. בביקור באתרים בארץ בנימין שכבר נסקרו בעבר ובאתרים חדשים, שנסקרו לצורך מחקר זה,[11] נראה שלפנינו דגם זהה לחלוטין המתקיימים בו כל אמות המידה המאפיינות מקלטי מצוקים. להלן נציג חמישה אתרים בעלי מאפיינים אלה הנמצאים בחבל ארץ בנימין:[12]

1. **מכלול מערות עין פרת (נ"צ 17876/13780)** – מכלול של 19 מערות, הממוקמות בוודי פארה, חלקו המערבי של נחל פרת, סמוך למעיין עין פארה. הערוץ נמצא כשמונה קילומטרים מצפון־מזרח לירושלים. מכלול המערות הטבעיות נמצא ברובו בגדה הדרומית של הערוץ. מכלול זה נסקר, כאמור לעיל, על ידי יוסף פטריך. לשש מתוך 19 המערות הוכשרו בורות מים צמודים (למרות הקרבה למעיין). ארבע מערות חצובות בתוך צניר סלע מוסתר באופן יחסי. לכל המערות נחצבו חלונות לתצפית לכיוון הוודי. לארבע מהמערות ישנם שני מפלסים או יותר המחוברים בפירים חצובים.

---

8 היישוב היהודי מרות זוהה ונחפר על ידי צבי אילן ועמנואל דמתי. במקום נחשף בית כנסת יהודי קדום וכן כמה מערכות מסתור (ראו אילן ודמתי 1987; שבטיאל 2009, 82–86).

9 הסקר במקלטי המצוקים של הר אביתר נערך לראשונה על ידי צוות מלח"ם בשנת 1984 ופעם נוספת בשנת 1988 על ידי כותב שורות אלו ביחד עם יוסי משה, מי שהיה מפקח ברשות העתיקות. סקר זה נעשה בראשותו של צבי אילן.

10 מקלטי מצוקים נסקרו על ידי כותב שורות אלו גם בנחל אביב, נחל בצת, נחל נמר ונחל כזיב בגליל המערבי. מתברר שיישובים באזור זה שהוזכרו בספרות חז"ל כיישובים יהודיים, כמו שצת, בצת, ראש מייה, חניתא וכזיב, הם יישובים שלצדם מתנוססים צוקים תלולים ובתוכם מקלטי מצוקים (שבטיאל 2008, 230–231).

11 אני מודה לבועז לנגפורד, איש צוות המלח"ם, שהיה שותף למחקר זה והוביל אותי לאתרים החדשים שגילה.

12 בועז זיסו היה הראשון ששם לב לכך שמערות ארץ בנימין אינן עונות להגדרה של מערות מפלט ובוודאי שאינן עונות להגדרה של מערכות מסתור. זיסו הציע שמדובר במערות "המהוות מעין טיפוס כלאיים" (זיסו 2001, 66).

לרוב המערות ניתן להגיע רק בגלישה בחבלים (איור 4). הממצא הקרמי במערות אלו, לפי תיארוכו של פטריך, שייך לסוף תקופת הבית השני (פטריך 1986, 21).[13] ב־2 באפריל 2007 ערכנו סקר מחודש באחת המערות, שכונתה על ידי פטריך כמערת הצלף, ונערך לה מיפוי מחודש על ידי כותב שורות אלו ביחד עם אחיקם עמיחי ז"ל מהמלח"ם. המערה תלויה בגובה של כ־15 מטר מבסיס המצוק, וההגעה אליה אפשרית רק בגלישה בחבלים. למערה שני מפלסים. במפלס העליון הוכשר חלל המערה, וקירותיה נחצבו והוחלקו. למערה חלון חצוב הפונה אל המפנה הצפוני של הנחל. במרכז המערה נחצבה ארובה אנכית רבועה אשר מורידה למפלס תחתון – מפלס שני. בדופנות הארובה יש בליטות או שקעים להקלת הטיפוס או הירידה. בתחתית הארובה נחצב חדרון קטן ממנו נחצבה יציאת חירום, ככל הנראה, הישר אל התהום שמפרידה בין החלל לבסיס המצוק (איור 5). היישובים היהודיים האפשריים אליהם ניתן לייחס את הנמלטים למכלול זה עשויים להיות מכמש או היישוב נעין שאף הוא מוזכר אצל יוסף בן מתתיהו (*מלחמת היהודים* ד, 511). בסביבת מכמש התגלו מערות קבורה מימי בית שני ושלוש גלוסקמות שעל אחת מהן חרות בכתב עברי השם "שמעון לוי" (זיסו 2001, 66, 70).

איור 4: מקלטי מצוקים בנחל פרת (צילום: י' שבטיאל)

איור 5: מעבר ממפלס למפלס על ידי פיר חצוב (צילום: י' שבטיאל)

2. מכלול מערות אל עליליאת בנחל מכמש – צוינית (נ"צ 17693/14050) – נחל מכמש נמצא מצפון לנחל פרת ונשפך אליו בין עין פארה לעין פואר. האתר מחולק לשני מכלולים מזרחי ומערבי משני צִדי ערוץ הנחל (איור 6). המערות המזרחיות חצובות

13 פטריך (1986, 22) אף סבר שמכלול מערות זה שימש כמחנהו של שמעון בר גיורא בתקופת מרד החורבן, על פי תיאורו של יוסף בן מתתיהו שציין את מיקום מחנה המערות בערוץ נחל פרתאי (*מלחמת היהודים* ד, 511).

איור 6: מקלטי מצוקים באל עליליאת (צילום: י׳ שבטיאל)

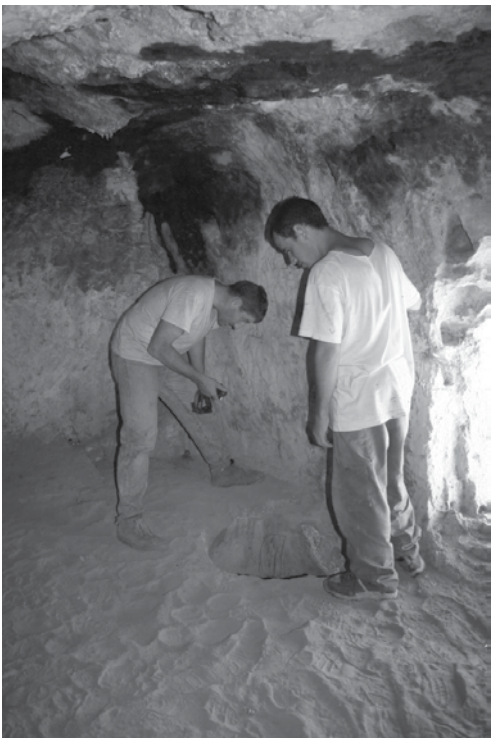
מעל מדף סלע טבעי, בחלקו העליון של המצוק, כ–30 מטר מבסיס המצוק. למותר לציין שההגעה למכלול זה מחייבת שימוש בחבלים. לאורך מדף הסלע הטבעי חצובים שני חללים. במרכז מדף הסלע הטבעי נחצב מקווה טהרה אליו מובילות מדרגות, ובנוסף לו נחצב בור מים עגול. תעלה חצובה חיברה בין הבור למקווה. מכלול המערות המערבי מורכב מארבעה חללים תלויים בארבעה מפלסי גובה שונים. מן החללים האמצעיים ניתן לטפס דרך ארובה חצובה ליתר החללים. לאורך המפלסים הוכשרו מרפסות פתוחות לנחל (בגליל זכו לכינוי מחסות סלע) ובהם נחצבו נישות, מדפים ושקעים לנרות. במכלול זה נחצבו כמה בורות מים, כולם מטויחים בשכבות של טיח אפור, ואחד מהם קיבל מימיו מנטיפים.

הן במקווה והן בבור המים נמצאו חרסים מימי בית שני ומהתקופה הביזנטית, כתובות בעברית וביוונית, חרותת של מנורת שבעת קנים וצלבים. פטריך (1985, 164) הציע שגם מכלול זה, לו אנו מציעים לקרוא ׳מקלטי מצוקים׳, הוכשר בזיקה למקלטי המצוקים של נחל פרת, ונראה כי גם מכלול זה היה עשוי להיות מאויש על ידי תושבי מכמש או נעין הסמוכים לאתר המערות.

3. **מכלול מערות נחל שיבן (נ״צ 17326/14400)**[14] – מדובר בערוץ המזרים את מימיו לנחל מכמש, למרגלותיו הצפוניים של היישוב כוכב יעקב. בערוץ התלול נחקרו שני מכלולי מערות להם מאפיינים של מקלטי מצוקים (בטרם הפכו ככל הנראה למשכנם של נזירים בתקופה הביזנטית). במכלול הצפוני נמצאה מערה לה קראנו ׳מקלט מצוקים כוך התעלה׳. מדובר בחלל מערה בודד חצוב בצורת ריבוע תלוי כשבעה מטרים מעל

14 המכלול התגלה בשנת 1985 בסקר ארץ בנימין בראשותו של יצחק מגן (ראו חנין 1985, 20; פטריך 1987, 42). שני המכלולים נסקרו על ידי צוות מלח״ם בראשותו של בועז לנגפורד.

בסיס המצוק. מידותיו 7x4 מטרים בגובה של 1.75 מטרים. בצָדו הפנימי חצובות שלוש מדרגות היורדות לקרקעית הכוך. בצד המזרחי של המדרגה העליונה נחצב שקע לנר. בנוסף לשקע זה ישנם עוד ארבעה שקעים נוספים חצובים בזוגות זה מול זה בצָדו הדרומי של הכוך. בקרקעית מרכז הכוך, מתחת לנקודה מסוימת בתקרת המערה, התרכזו משקעי מערות ונטיפים (איור 7). מתחת למצבור נטיפים זה נחצב מאגר מים רבוע, והנטיפים טפטפו הישר למרכזו. אל המאגר הוזרמו מים נוספים באמצעות תעלות שנחצבו בנקודות מגע בין קווי סידוק צוברי זליגות מים לבין פתח הבור.

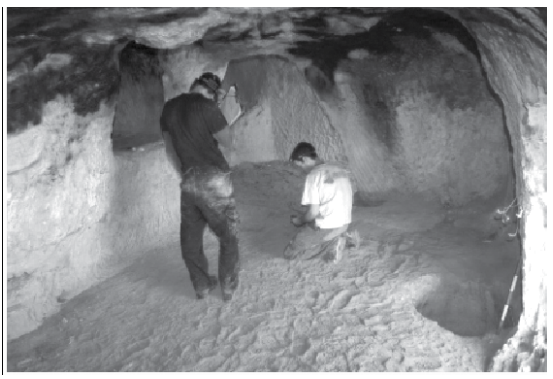
איור 7: ודי שיבן – בור מים ומערת נטיפים (צילום: ב' לנגפורד)

4. מכלול מקלטי מצוקים כוכב יעקב (נ"צ 17312/14371) – המכלול הדרומי בנחל שיבן הוא למעשה מערה גדולה וטבעית באורך כולל של 140 מטר (איור 8). המערה תלויה כעשרה מטרים מעל בסיס המצוק ולה תשעה פתחים שחלקם שימשו חלונות תצפית לצופים מן המערה. במערה נעשו פעולות חציבה משמעותיות. במערה אולם מרכזי בגודל 12x14 מטר ובגובה ארבעה מטרים. אולם זה יושר והוחלק בהקפדה, ובכל חלקיו נחצבו ספלולים, שקעים לנרות, מדפים וכוכים לאחסון. בצָדו המערבי של האולם נמצאת מחילה קרסטית המובילה לכמה חללים שעברו הכשרה וחציבות שונות לשהות בני אדם. אגף נוסף של המערה נמצא בצדו המזרחי של האולם, מחוץ למצוק, ואינו נראה כלל לעומד למרגלות המצוק. לאגף זה ניתן להגיע רק על ידי יציאה מחלון, בפתח האולם הגדול, אל פני התהום, כדי ללכת על המצוק. לצורך כך נחצבו מגרעות כנקודות אחיזה לידיים ולרגליים. מדובר במעבר בן 1.5 מטרים בלבד, אך הוא מסוכן כיום להליכה כבעבר. אגף

איור 8: מערת כוכב יעקב (צילום: ב' לנגפורד)

סמוי זה מורכב מחלל בעל שני מפלסים. הראשון מידותיו 6X3 מטרים בגובה ממוצע של שני מטרים. בקרקעית החלל חצוב בור מים מטויח בטיח אפור בהיר המקבל את מימיו מנטיף פעיל בודד אך גדול היורד מתקרת המערה. המפלס השני נמצא בפינה הדרום־מערבית של המפלס הראשון, אליו ניתן להגיע בזחילה במחילה חצובה המובילה לחללים נוספים. ביציאות של המחילה נחצבו כוכים לבריחים. באחד החללים נחצבו מדרגות, והן מובילות למחסה סלע הפונה לעבר הנחל. חלל אחר באגף זה, קירותיו מלאים בכוכים חצובים ובחלונות חצובים (איור 9). במרכז החלל נחצב בור מים נוסף מטויח בטיח אפור בהיר וכך גם הקיר שמעליו. בתקרה שמעל הבור ניכרים עדיין משטחי זרימה שזלגו לקיר המטויח ומשם לבור. במקום נראו שברי כלי חרס רבים, בהם חומר הלניסטי ורומי קדום. במערה חצובים ספלולים רבים המלמדים אולי על שימוש קדום ביותר במערה וכמובן גם סימני טיח.[15]

איור 9: כוכב יעקב – חלל פנימי חצוב (צילום: ב' לנגפורד)

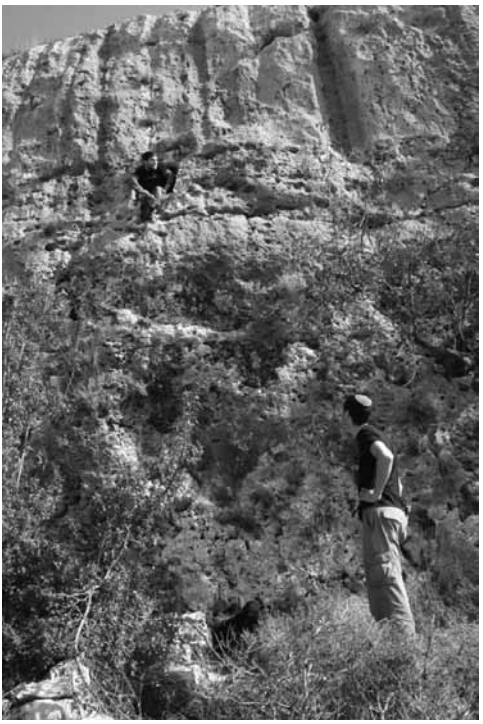
באזור התקיימו כמה יישובים יהודיים שהיו עשויים להשתמש במקלטי המצוקים שבנחל שיבן, הבולט ביניהם הוא היישוב תל א־נצבה שזוהה על פי רוב כ'המצפה'. באתר התגלה ריכוז של מערות קבורה חצובות מתקופת הבית השני, וממערב להן נמצא מתקן חצוב, מדורג ומטויח שזוהה על ידי בועז זיסו כמקווה טהרה (זיסו 2001, 75). קרוב יותר למקלטי המצוקים של נחל שיבן, בכפר עקב השוכן מדרום מזרח לתל א־נצבה (נ"צ 17105/14310), נחפרה מערת קבורה נוספת מתקופת הבית השני (אבו ריא 1995).

5. **מכלול מערות ודי אל קוליה (נ"צ 17296/15240)**[16] – מדובר בערוץ קצר בצַדה המערבי של שדרת ההר היורד מהרמה עליה נבנה היישוב עפרה אל עבר ודי אל חרמייה. מכלול זה נמצא סמוך ליישוב היהודי גופנא שנודע כיישוב גדול בתקופת בית שני.[17] מערת אל קוליה הִנה מערה הבנויה מחלל בעל מבנה רבוע שמידותיו 3.5X6.5 מטרים ובגובה

15 אחד מתושבי המקום דיווח כי במקום נמצא, ככל הנראה, מטבע מהמאה הרבעית לפסה"נ (יהד או אתונאי).

16 מקלט המצוקים בודי אל־קוליה נסקר בראשית שנות השמונים על ידי יואל אליצור. אליצור שייך את מכלול מערות קוליה לתופעת הנזירות הביזנטית, אך ציין שיש לבדוק אם למערות היה שימוש בתקופות קדומות יותר (ארכיון מלח"ם, עפרה 14/17).

17 מכל אזכוריה של גופנא אצל יוסף בן מתתיהו ניתן להבין שמדובר ביישוב יהודי גדול, ראו למשל *מלחמת היהודים* א, 45; ב, 568; ג, 55; ד, 551; ה, 50–51. התלמוד מציין שבגופנא התקיימה מושבת כוהנים גדולה. ראו בבלי, ברכות מד, ע"א.

איור 10: מערת ודי קוליה (צילום: ב' לנגפורד)

ממוצע של 1.6 מטרים. למערה פתח רבוע התלוי בחלקו העליון של מצוק, בגובה של כ־12 מטר מבסיסו (איור 10). בעבר היה חסום פתח המערה בקיר אבני גזית. בסביבת הפתח חצובה מערכת לניקוז מי נגר הבאים מחוץ לפתח המערה. במערה חצובים מדפים, כוכים, מעברים ושקעים רבים. במרכז המערה, צמוד לקיר המערבי, חצוב בור בלתי מטויח. בצָדו הדרומי של הבור חצובה מדרגה עמוקה דרכה ניתן לרדת אל תחתית הבור. בצפון המערה חצוב בור מים מטויח בשלוש שכבות טיח שונות. סמוך לשפתו המזרחית של בור המים ישנו ספלול רדוד החצוב על גבי דרגש הסלע.

לאורך ודי אל־קוליה קיימות מערות נוספות אך אלה טרם נחקרו. כאמור, מערות אלו סמוכות ליישוב היהודי גופנא ועשויות כמקלטים לתושבי הסביבה, כפי שמצאנו במקומות אחרים.

דיון ומסקנות

בארץ הגליל ובארץ בנימין נמצאו שבעה מכנים משותפים לתופעת מערות 'מקלטי מצוקים' המלמדים על הכשרה מאורגנת רחבת היקף וממוסדת:

1. בכל המקרים המערות שנחקרו סמוכות ליישוב יהודי.
2. בכל המקרים מדובר במערות טבעיות שעברו הכשרה.
3. בכל האתרים (חוץ מהר ברניקי) המערות נמצאות במצוק תלול, ויש צורך בשימוש בחבלים או בסולמות כדי להגיע אליהן.
4. לכל המערות צורת הכשרה דומה של חציבות ייעודיות.
5. כל המערות והחללים מוכשרים לשהות ממושכת בצורה כזו או אחרת – בכל המקלטים נחצבו חדרי מגורים, מעברים חצובים, מחסות סלע ובורות מים מטויחים, ובחלק מהמקלטים נמצאו גם שקעים לנרות, מתקנים לקשירת חבלים ומקוואות טהרה.
6. בכל המערות שיטת אגירת המים ייחודית ומנצלת היטב את המסלע ואת תופעותיו הטבעיות (כמו ניצול טפטופם של נטיפים וניצולם של סדקי סלע להובלת המים לבורות ולמאגרים חצובים).

7. במערות ישנו ממצא ארכאולוגי הכולל חרסים, ראשי חִצים ומטבעות, והוא מלמד על שימוש נרחב בתקופת הבית השני.[18]

הזהות הטיפולוגית בעלת המאפיינים הזהים בכל המקרים (חוץ מהר ברניקי) ואולי גם הזהות ההיסטורית, כפי שמשתקפת בחיבוריו של יוסף בן מתתיהו, עשויה ללמד על אסטרטגיית הגנה מרכזית שנודעה בקרב מפקדי המחוזות של ממשלת מרד החורבן. דומה שמפקד מחוזות גופנא ועקרבתא, יוחנן בן חנניה, ומפקד הגליל והגולן, יוסף בן מתתיהו (*מלחמת היהודים* ב, 566), הכירו אל נכון את שיטת ההגנה הזו ובחרו להכשיר את המערות הטבעיות לקליטתם של הנמלטים מאימת הצבא הרומי בעת משבר ומצוקה. יכולתם של המורדים להתקין מקלטים, שכבר היו קיימים במצוקים, לשפרם, לנקותם, לטייח את המאגרים הקיימים, לחצוב מאגרים חדשים מתחת לנטיפים, שקעים לנרות, בריחים, חלונות ואף מקוואות טהרה, מלמדת כי הייתה זו משימה אפשרית גם בזמן הקצר שעמד לרשות המורדים, בעיקר בגליל.

ניתן לאפיין את שני חבלי הארץ גליל ובנימין כמקומות בהן קיימות שפע של מערות טבעיות, במצוקים תלולים כל כך שהגעתו של אויב אליהן היא בלתי אפשרית כמעט. על האפשרות היחידה כמעט להגיע לפתחי המערות, שלבטח אנשיהם היו ערוכים לקדם את פני הבאים, אנו למדים מהתיאור של יוסף בן מתתיהו את קורותיו של הורדוס בבואו לכבוש את הגליל מידי המורדים היהודיים נגדו שהתבצרו במערות ארבל. באירוע שהתרחש כמאה שנה לפני פרוץ מרד החורבן עמד הורדוס בפני מצב בו הסתתרו מורדי הכפר ארבל בתוך מקלטי המצוקים, והדרך היחידה בה הצליח לחסלם הייתה שלשול חייליו בתיבות רתומות לחבלים וירי של חִצים בוערים באש על הנצורים במערות (*מלחמת היהודים*, א, 310–313). נראה שבאירוע מקומי כזה היה ניתן ליזום מעשה כה נועז מצד חייליו של הורדוס, אך קשה לתאר דוקטרינת לחימה רומית בה אמורים להיכנס לוחמים־קשתים לעשרות ואולי למאות תיבות ולהיות משולשלים בחבלים מול פתחיהן של מקלטי המצוקים, מול מערך בעל היקף כה רחב של מאות רבות של מקלטי מצוקים הן בגליל והן בבנימין. אין ספק שהדרך בה נכנסו הנצורים היהודיים עצמם למקלטי המצוקים עם משפחותיהם דמתה לדרך בה פעל הורדוס כנגדם, ויש להניח שבאותו אופן נכנסו היהודים גם בתקופת מרד החורבן. עצם הסיכון הגדול במעשה זה מלמד שהיהודים שנזקקו למקלטים כאלה נמצאו בשעת מצוקה קשה ובימי משבר. רק מי שנאלץ להגן על חייו ועל חיי משפחתו, היה יכול להעז ולבצע מעשה כה מסוכן בתקופת הכשרת המקלטים, ועוד יותר ברגעי האמת, שעה שהאויב הרומאי כבר היה בדרכו אליהם, ומקלטי המצוקים נותרו הסיכוי היחיד להצלת חייהם.

18 הממצא מלמד אמנם על שימוש בתקופות נוספות אך בהיקף מצומצם יותר.

רשימת מקורות

אבו ריא 1995:
אבו ריא, ר', 1995, "כפר עקב", ***חדשות ארכיאולוגיות*** קג, עמ' 114–115.

אילן 1990א:
אילן, צ', 1990, "חידושים מכפר המערות שבארבל", ***נקרות צורים*** 17, עמ' 11–12.

אילן 1990ב:
אילן, צ', 1990, "מכלול מערות המסתור בהר אביתר שבגליל העליון", ***נקרות צורים*** 17, עמ' 13–20.

אילן ודמתי 1987:
אילן, צ' ודמתי ע', 1987, **מרות הכפר היהודי הקדום, חפירות בית־הכנסת ובית המדרש**, תל־אביב.

אלון 1987:
אלון, ד', 1987, "מערכות המסתור בשפלת יהודה" בתוך: שילר, א' (עורך), **ספר וילנאי: חלק ב'**, ירושלים, עמ' 107–114.

אשל ועמית 1998:
אשל, ח' ועמית, ד', 1998, **מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא**, תל אביב.

בר־כוכבא 1974:
Bar-Kochva, B., 1974, "Notes on the Fortresses of Josephus in Galilee", ***Israel Exploration Journal*** 24, pp. 108 – 116.

דמתי 1986:
דמתי, ע', 1986, "כפר איכו – חקוק, המבצר הלא נודע של יוסף בן מתתיהו", ***קתדרה*** 39, עמ' 37–43.

זיסו 2001:
זיסו, ב', 2001, **היישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר כוכבא,** חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים.

חנין 1985:
חנין, נ', 1985, "ואדי אל־עין, מנזר ביזנטי", ***חדשות ארכיאולוגיות*** פו, עמ' 20.

טפר ואחרים 2000:
טפר, י', דרעין, ג' וטפר י', 2000, **אזור נחל עמוד: פרקים על ההיאחזות היישובית,** תל אביב.

טפר ושחר 1985:
טפר, י' ושחר, י', 1985, **ישובים יהודים בגליל ומערכות המסתור שבהם,** תל אביב.

ידין 1971:
ידין, י', 1971, **החיפושים אחר בר־כוכבא: פרשת התגליות במערות מדבר יהודה ואיגרותיו של מנהיג המרד נגד רומא**, ירושלים.

כהן 1990:
כהן, א', 1990, "הסקר הארכיאולוגי הראשוני של מערות ברניקי", ***נקרות צורים*** 17, עמ' 85–90.

פטריך 1985:
פטריך, י', 1985, "מערות מסתור וכתובות יהודיות במצוקי נחל מכמס", ***ארץ ישראל*** 18, עמ' 153–166.

פטריך 1986:
פטריך, י', 1986, "מחנה המערות של שמעון בר גיורא בערוץ הנקרא 'פרתאי'", ***דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות*** 9, עמ' 21–26.

פטריך 1987:
פטריך, י׳, 1987, ״סקר מערות במדבר יהודה״, ***חדשות ארכיאולוגיות*** צ, עמ׳ 30–42.

צוער 1992:
צוער, א׳, 1992, **סקר מערות ארבל**, עפרה.

קלונר 1984:
קלונר, ע׳, 1984, ״מערכות מסתור מימי בר־כוכבא ב׳דרום׳, מערכת 20 בחורבת מדרס״ בתוך: אופנהיימר, א׳ ורפפורט, א׳ (עורכים), **מרד בר־כוכבא – מחקרים חדשים**, ירושלים, עמ׳ 153–171.

שבטיאל 2008:
Shivtiel, Y., 2008, "Cliff Settlements, Shelters and Refuge Caves in the Galilee", in: Bar, S. (editor), **In the Hill-Country and in the Shephelah, and in the Arabah (Joshua 12, 8)**, Jerusalem, pp. 223–235.

שבטיאל 2009:
שבטיאל, י׳, 2009, **מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל: היישוב היהודי בגליל בתקופה הרומית הקדומה על סמך מחקר חללים תת־קרקעיים**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, רמת גן.

שבטיאל וזיסו 2007:
Shivtiel, Y. & Zissu, B., "Coins from the 'Akbara and Nahal 'Amud Cliffs", ***Israel Numismatic Journal*** 16, pp.112–117.

שבטיאל ואחרים 2010:
Shivtiel, Y., Zissu, B. & Eshel, H., "The Distribution of Coins of the Jewish War against Rome in Galilee and Phoenicia, ***Israel Numismatic Journal*** 17, pp. 77–87.

שוורץ ושפנייר 1992:
שוורץ, י׳ ושפנייר, י׳, 1992, ״מדבר שומרון כמקלט למורדים החשמונאים״, ***קתדרה*** 65, עמ׳ 3–20.

שטיבל 2007:
Stiebel, G.D., 2007, **Armis et Litteris: The Roman Military Equipment of Early Roman Palestine, in light of the Archaeological and Historical sources**, London.

מקורות היסטוריים

חיי יוסף:
יוסף בן־מתתיהו, 2007, **חיי יוסף**, שוורץ, ד׳ (תרגום), ירושלים.

מלחמת היהודים:
יוסף בן־מתתיהו, 2009, **תולדות מלחמת היהודים ברומאים**, אולמן, ל׳ (תרגום), ירושלים.